

КОНЦЕПТ *МОВА* ЯК ОБ'ЄКТ ХУДОЖНЬОЇ РЕЦЕПЦІЇ ТЕКСТУ

М.П.Панфілов

*(кандидат філологічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)*

В статье определена специфика функционирования в художественном тексте концепта «язык» как аксиологического маркера духовности и эстетических идеалов.

The article is represented the specific of the function of the concept "language" in the literary text as an axiological marker of the spirituality and aesthetic ideals.

Складна природа тексту породжує різні дослідницькі аспектуальні підходи до нього, відтак і різні класифікації. На думку Р.Барта, «текст робить проблематичною будь-яку класифікацію..., оскільки він щоразу передбачає... пізнання меж» (1, 492). Один із підходів – гуманітарний – окреслює М. Бахтін: «Гуманітарна думка народжується як думка про чужі думки, волевиявлення, маніфестації, вираження, знаки, за якими стоять боги, котрі себе виявляють (одкровення), або люди (закони властителів, заповідь предків, безіменні вислови, загадки тощо). Науково точна, так би мовити, паспортизація текстів і критика текстів – явища пізніші...» (2, 416).

У сучасних текстологічних візіях наголошується на домінуючих підсистемах твору. Це поняття розуміють як «ідейно-смысловий світ автора». Виділяють також «предметно-смыслові світи інтродукторів» («особистостей», що є провідниками ідей); художній текст має й авторський предметно-тематичний ряд. Він важливий тією мірою, якою визначає сферу інтересів автора й особливо його бачення, його сприйняття життя, людей, культури, а отже, сприйняття реальності (3).

У літературній творчості її сюжетом стають найрізноманітніші референти. Літературний твір художньо репрезентує світ знань і їхню авторську оцінку. Однак багатоманіття реальних фактів, перш ніж стати літературним сюжетом, має пройти суб'єктивний фільтр – добір, а надалі їх художнє втілення.

Наприклад, Т.Манн, працюючи над «Доктором Фаустусом», засвідчував свої фактологічні пошуки на шляху до створення цього роману і «не без задоволення» констатував, що разом із захопленням і зосередженістю в нього «зберігалася чутливість до вражень сторонніх, не причетних до чарівного кола праці» (4, 217). В ідейно-смысловий світ автора включається і лінгвальна референція.

Елементом предметно-смыслового ряду є концепт *мова* і в класичних українських творах. Він – центральний і водночас допоміжний сюжет художньої репрезентації. Дослідження взаємодії лінгвоконцепту з художнім текстом (ХТ) спирається на такі поняття, як топік, структурний тип репрезентації тощо.

Під лінгвальним топіком (ЛТ) ми розуміємо такий фрагмент художнього тексту, який своєю мікротемою відбиває ідею «мова», визначену задумом автора і відтак сюжетом твору; лінгвоконцепт є центральним поняттям концептосфери *мова*.

Репрезентативні одиниці концепту – це смислороджуючі одиниці в ЛТ, які уреальнюють і конкретизують концепт *мова*: лексеми і синтагми зі значенням мовлення; конотативні засоби з оцінними значеннями; іншомовна транслітерація на тлі мови оповіді, авторська деформація іншої мови.

Структурний тип репрезентацій ЛТ формує його корпусний характер відносно ХТ. Такими типами є: а) *моноцентричний*, де тематичним пріоритетом художнього мовлення є лінгвосфера; б) *корелятивно-референтний* (тема мови художньо осмислюється принагідно, відносно певного факту чи події); в) *діаспорний*: окремі вияви ЛТ «розпорашені» у творі.

Художню трансляцію ЛТ відносно видо-жанрового поділу художніх творів у літературознавстві, на нашу думку, доречно диференціювати на: а) прозаїчно-белетристичну; б) поетичну; в) діалогово-драматургійну.

За змістово-тематичним характером ЛТ щодо теми ХТ виділяємо два основні класи: 1) топіки одномовності; 2) топіки двомовності.

У топіках одномовності концепт *мова* є тематичним центром художньої трансляції (поетичної чи прозаїчної). Це моноцентричний структурний тип. Топік насичений номінативними засобами зі

значеннями мови / мовлення, які зазвичай супроводжуються відповідними конотемами: тропами (епітетами, порівнянням, метафорами), інтонуванням піднесеності.

Загальносемантичною домінантою такого топіка є аксіологія мови як засобу відтворення людської духовності і виражально-емоційного потенціалу; епідейктична тональність рідної мови як етномовної цінності.

Наприклад, у М.Ореста (Зерова) – поета-неокласика моноцентричні лінгвотопіки мають форми сентенцій і медитацій. Завдяки провідним засобам (лексеми, тропи, граматична імперативність) створюється сентенційний варіант лінгвоконцепту. Класичності додає античний гекзаметр віршування, як-от у поезії «Спізнай слова»: *Смію поетам пораду, довічно нову, нагадати:/ Люблять слова, щоб про них думали пильно співці;/ Вжитися в слово належить, промкнутися в нього, збрататися/ Тепло – і стане воно знаком твоєї душі. /Труду не бійтись, заплата – бо жде вас відрадна і гоїна:/ Камені сильні немов, вправлені хистом чітким/ **В цілості вірша, в високій і гордій стіні, невідхильній /Часові, будуть повік владно лежати слова** (5, 380).*

У його поетичній мові є синтез авторської сентенції з міркуваннями про доцільність і причини, цінність і доречність у царині поетичної творчості. М.Орест мову як цілість, «одність» поділив на страти: а) побутовий, б) поетичний, в) науковий (у сучасній термінології розмовний, художній та науковий стилі). З огляду на це автор вибудовує свої дидактичні настанови для поетів. Віршована форма цього лінгвоконцепту – класичний гекзаметр: *Мова є одність. Але пам'ятай, о поете: як в домі, **В одності мови чіткий поділ на поверхи є / Поверхи, отже, назвімо: є мова щоденних взаємин. /Мова науки і є вповні відмінна від них / Мова поезії. Маєш її притаманність плекати, /Але з народніх пісень форм і окрас не вживай! Також і мови поточної, з побуту зрослої, в вірша / **Вирази чуйно обходь, строгости ліній держись/ Красна чи буде одежа, що моди в собі поєднає / Різних часів? І букет, де поруч наших квіток / Пишні екзоти палатимуть, смак першорядний засудить/ Друже-співцю, бережись! Не, наслухай голосів,/ Що закликають нещадно ламати у мовних палатах/ Стіни і перекриття: ересь у прірву веде!/ Дім потерпілий здаля зберігатиме, правда, на око/ **Цілість свою, а, проте, жити негоже у нім**** (5, 381).***

Моноцентрична репрезентація ЛТ корелюється зі сферою «мистецтво поезики». Тому в мовній свідомості митця вона і являє собою цей зв'язок. Показово, що у М. Ореста в згаданих та інших поезіях («Магія слів», «Лад у многоті», «In natura veritas», «Образ», «Джерела і дороги», «Мистецтво, добі сучасне... «Слова» та ін.) також присутні лінгвоконцепти. Вони поєднані поетом у цикл «Ars poetica».

Другою семантичною парадигмою у сфері одномовного концепту є аксіологія феномену «рідна мова». Вона широко представлена в українських ХТ.

Оповідання «Під мінаретами» М. Коцюбинський створює під враженнями від перебування у Бахчисараї (1904) (6).

Товариство молодиків-татар дискутує про шляхи творення своєї національної культури – літератури, театру, школи. Прикладом для них є культури європейських народів. На початку діалогу виступає загальнокультурна проблематика з відповідним вербальним вираженням. *Справжня наука – боротьба з темнотою. - Мулли держать народ у темноті, бо їм це вигідно; мулли затримують поступ, треба будити думку; будемо творити літературу, увіллємось у сім'ю культурних народів* (6, 150).

Далі сюжет підводить до кульмінаційного піку дискусії – концепту *єдина літературна національна мова*, який максимально лексично синтезований, емоційно увиразнений і експресивно маніфестований. Його художня форма діалогова.

Виробляйте літературну мову, спільну для всіх татар... Годі нам говорити на різних мовах. Се аномально, що кримський татарин погано розуміє те, що пише казанський, а письменника з Тифліса не всі можуть читати в Оренбурзі або в Баку... Спільна літературна мова і сильна, в європейському дусі література — от мій девіз! (6,151)

У семантичному полі одномовності виокремлюється **епідейктична парадигма** – піднесене уславлення рідної мови. З огляду на етимологію й семантичний зміст цього терміна *рідна мова* потрактовується як етнокультурна цінність. Природно, що ЛТ цієї парадигми насичені лексичними й емоційними модифікаторами. Типовою є поетична рецепція лінгвоконцепту.

У І. Багряного епідейктичність концепту *рідна мова* найвиразніша. Наприклад, поезія «Рідна мова» – це моноцентричний структурний тип лінгвотопіка. Вірш має своєрідну т. зв. вкладну композицію. Інтродуктивна частина – локатив, експресія замилювання предметом поетизації рідної мови. **Мово рідна** Колискова *Материнська ніжна мово! /Мова сили й простоти / – Гей, яка ж прекрасна Ти!* (7, 622).

Далі діє семантична екстраполяція включення: в гіперсемі «рідна мова» включаються семи «мати», «Вітчизна», «мила». *Перше слово – крик любові, / Сміх і радість немовляти – / Неповторне слово «Мати» – / Про життя найперше слово / Друге слово – гімн величний, / Грім звитяг і клеті орлій, – / Звук «Вітчизни» неповторний / І простий, і предковичний... / Ну, а третє слово – «Мила» – / Бура крові, пісня рвїйна / І така, як пах любистку / І така, як мрійка мрійна... (7, 622).*

Апофеоз маніфестації цієї поезії містить оцінно-метафоричну предикацію, порівняння, де сконцентроване авторське «я»: *Перейшов усі світи я – / Є прекрасних мов багато, / Але першою, як мати / Серед мов одна лиш ти є. / Ти велична і проста / Ти стара і вічно нова. / Ти могутня рідна мова! / Мова – / матері уста (7, 622).*

Моноцентричний топик лінгвоконцепту виразно транслюється і у поетичній спадщині О. Олеся («О, слово рідне...», «Як довго ждали ми своєї волі слова», «Рідна мова в рідній школі...» та ін.). Тут використовуються засоби експресивного синтаксису, повтори і метафори наснажуються поетично-публіцистичною силою вилуви («Як довго ждали ми»).

Як довго ждали ми своєї волі слова, / І ось вона співа бринить Бринить, співає наша мова, / Чарує, тішить і п'янить. / Як довго ждали ми... уклін чолом народу / Що рідну мову нам зберіг / Зберіг в таку страшну неgodу, / Коли він сам стоять не міг (8, 183).

У поезії «Рідна мова в рідній школі!» репрезентовано емоційне, майже дитяче самоствердження, авторськи опоетизоване почуття. Це також моноцентричний лінгвотопик. Ось початок: *Рідна мова в рідній школі, / Що бринить нам чарівниш? / Що нам ближче і миліш? / Дорожче в час недоли?! (8, 155).*

Експресивно-питальний синтаксис цієї поезії – гасло-відповідь, що протягом вірша варіюється інверсійно. Автор відповідає: *Краще нам нікими стати, / Легше гори нам нести, / Ніж тебе розіп'ясти, / Наша мова, наша мати! / Ні! В кім думка прагне слова, / Хто в майбутнім хоче жити, / Той всім серцем закричить: / «В рідній школі рідна мова» / І спасе того в недоли / Наша мрія золота, / Наше гасло і мета: Рідна мова в рідній школі (8, 155-156).*

Другий топик двомовності – семантичний блок ЛТ, який породжується художніми сюжетами як корелятивно-референтний топик, бо ЛТ співвідноситься із соціально-політичними, конфесійними, етнокультурними колізіями (лат. *collisio* – зіткнення).

Гострі суперечності породжують і мовні протистояння соціальних сил. Герой, опиняючись у жорнах двомовності, потрапляє у вир лінгвального конфлікту – загострену ситуацію диглосії. Оскільки історично реальні мовні конфлікти відбиваються у художній свідомості митця, то динаміка сюжетів неминуче випробовує ці конфлікти на долі героїв як мовних персонажів. У топиках двомовності виділяються дві парадигми мовних антиподів: а) соціокультурна; б) етнопсихологічна.

Соціокультурна парадигма – це такий змістовий ЛТ, який сюжетом покликаний відбити протистояння двох соціально-політичних сил. Особливість цієї парадигми в тому, що ЛТ корелюють з історичними фактами, тому вони корелятивно-референтні за своєю природою, а лінгвальний топик стає складовою частиною соціополітичного протистояння. У цьому випадку літературний герой виступає як соціум, учасник мовного конфлікту.

Наприклад, сюжетом художньо-історичного твору І. Франка «Місія» стає «обрусеніє» й оправославлення Західного краю. Епічно-жанрові характеристики оповіді диктують авторові необхідність опису історичної реальної передситуації майбутнього художнього сюжету і дій головного героя, патера Гаудентія. Вищі верстви католицизму вбачали у ньому «знаряд, добрий для віддання значної і важкої послуги католицькій церкві» (9, 420).

І. Франко стисло описує загальну ситуацію. За складних політичних і конфесійних обставин (Рим – Петербург – Польща) українські покатоличувані селяни Підляшшя зазнавали усіляких утисків. «Факти грубого насильства і бруталної неухви до звичаїв і переконань народних проривалися в печать, доходили до Рима в тисячних приватних листах...» (9, 421). Що ж світська і релігійна влада і, зокрема, Рим? «Звісна річ, – пише І. Франко, – проти «обрусенія», проти нехтування і нівечення народності, чи то українсько-руської, чи польської Рим не мав нічого сказати. Він боронив процеси католицизму, тобто свої власні інтереси, і для тих інтересів готов би був наказати полякам зректися «своєї народності і поробитися «корінно-руськими, щоб тільки лишатися католиками...» (9, 421).

Після викладу історичних фактів І. Франко вдається до вкладної композиції: в структуру своєї оповіді автор «вписує» оповідання реальної особи – Яна Франківського, речника депутації селян-уніатів, які звернулися до папи, «щоб заступився за них і не давав їм пропадати в безодні «шизми» (9, 424).

Саме у його мовленні і маємо незвичайний ЛТ: складне синтаксичне ціле з мікротемою «скрути селянського життя через уніатів». Топик репрезентовано оповідною, діалоговою і внутрішньомонологовою формами. Маніфестація – відповідна лексика, діалогові іншомовні

(польські) вкраплення. Цю частину ХТ побудовано завдяки інтертекстуальності, про що свідчить нижченаведений контекст:

«...я поїхав у рідне село, щоб побачити, що там сталося за ті літа, коли мене не було. Які зміни застав я там!... Уніатського священика давно прогнано з села, а на його місце поставлено уродженого туляка, котрого селяни і не розуміли, і всіма силами ненавиділи за здирництво.

— Як же ви живете? - питаю їх по-їхньому, по-українськи.

— *Zle żyjemy, paniczu (зле живемо, паничу)*— відповідають вони мені ламаною польщиною. І почали розповідати, що... уже не мають до кого удатися, діти живуть нехрещені, молоді невінчані,— «*bo to, co por robisz, to przeciek nie moze byc wazne!*» (бо те, що ніп робить, не може бути важливе (пол.). З сльозами розповідали мені люди про свою нужду, **намагаючись при тім і зо мною, і поміж собою говорити по-польськи** (9, 422).

І далі:

— *Але що ж се значить?*— спитав я їх вкінці,— *що ви й мову свою, як бачу, змінили?*

— *A dlaczego ty teraz polskiej religii, to jowiш po-polsku musimy (ми ж тепер польської релігії, то й мусимо говорити по-польськи (пол.),— відказав один. Nie chcemy ani ruskiej religii, ani ruskiej mowy? (не хочемо ані руської релігії, ані руської мови)(пол.), – відказав гнівно другий.*

Що було мені чинити серед таких обставин? (9, 422).

Отже, насильницьки накинута нова релігія – це й силувана зміна мови. Духовне насильство породжує спротив.

Етнопсихологічна парадигма ЛТ фактично є секундарна, породжена соціокультурною. Вона маніфестована на рівні окремого індивідуально-художнього образу, його етнічної усвідомленості й етнопсихології. Намагання руйнації рідної мови іншою призводить до тяжких наслідків і втрат – ось загальна ідея в етнопсихологічній парадигмі ЛТ, яку художньо прозоро і психологічно переконливо втілює Б. Грінченко у творі «Дзвоник» (10). Після смерті батьків семирічну дівчинку Наталю було віддано до дитячого будинку. Вона повільно і важко сприймала нове життя. Найскладнішою з умов була «панська» (російська) мова. Це засвідчує ЛТ, котрий подано у формі оповіді з елементами невластиво-прямої мови. Його побудовано на несприйнятті іншомовних слів через семантичне відштовхування й індивідуальне осмислення значень кореневих морфем у іншому розумінні. Маніфестація здійснюється через значеннєві інтерпретації лексем. Наприклад, у контексті: *Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла, їй казано надіти іншу «ЮПКУ», а вона не розбирала, що це говориться про спідницю, і вдягала пальто — ту юнку, що зверху вдягають,...* (10, 480).

Через нерозуміння «панської мови» Наталка серед інших вихованок набула слави недбалої і нерозумної дівчини, хоча рідна мова її перетворювала на цікаву й артистичну оповідачку.

Подальший авторський опис у сполученні з невластиво-прямою мовою і засобом семантичного зсуву слів спричиняють ефект психологічних збочень у характері Наталі, як-от у нижченаведеному контексті: *А як вона щиро вчила ті завдання, скільки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посміхом усьому класові! І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки. І ця книжка робила з її головою щось дивне. Наталя блукала по її очима й думкою, так як дитина блукала б темної ночі серед невідомого безкрайого степу, шукаючи шляху додому. Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано «масло»— може, це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, а може й щось зовсім інше: адже думала вона, що «орать» — це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною й сказано, що це значить — **репетувати**; або от учора: **вона думала, що «рожа» то квітка така, а їй кажуть, що це - пика...** Може й з маслом так буде ...* (10, 481).

Зневага, приниження, кпини породжують страх, відразу до життя, безпорадність. Наталя все частіше заглядає у безодню колодязя, яка невідворотно її притягує...

Художній ЛТ двомовності корелює із сумнозвісною історичною реальністю. Невизнання української мови, її табування у підросійській Україні було довготривалим у імперській Росії. Накидання російської мови в українському шкільництві гальмувало культурний і науковий розвиток українських дітей.

М. Грушевський у березні 1907 року, коментуючи законопроект про навчання українською мовою, де в пункті першому наголошувалося: «щоб на тих сторонах, де живе український народ, у народних школах учили українською мовою», все ж скрушно констатував протилежний факт мовної політики царату. «Та не дозволено було вчити по школах із українських книжок, - говорить історик. Учили по руському і з руських книжок, а діти тої мови добре розуміти не могли і наука ішла через те тупо, і що навчалися, те дуже скоро забували... А крім того, зоставалися, що називається без язика;

бо по-руськи не могли навчатися, а від своєї мови відставали, бо в школі їм казали, що то не мова, а так, мужицька говірка. І так забивали їм памороки, що на все життя відбивали охоту і до книжки, і до науки, і до всякого знання; калічили душу, а не вчили» (11, 251).

Отже, лінгвоконцепт у художньому тексті має подвійну кореляцію, яка виходить поза текстові межі. Факти дійсності віддзеркалюються художньою свідомістю, а відтак художньо уреальнюються в ХТ. Звідси впливає друга кореляція: ЛТ співвіднесений зі світоглядом автора, його світосприйняттям і мовною особистісною ментальністю.

Для всіх художніх парадигм лінгвального топіка притаманна спільна змістова константа – аксіологія мови: вона є духовною цінністю, репрезентантом етнокультури.

В ході дослідження текстової динаміки ЛТ помічено закономірність: коли автор художньо оявнює «сюжети» духовної сигніфікації (культуру, історію, поезію, музику), у мікротематичне поле він неодмінно включає лінгвоконцепт. Це природно для психології творчості митців класичного рівня – автор вводить концепт *мова*, оскільки це поняття репрезентує й інший рівень корелювання – «мова – культура», «мова – сакрум», «мова – ментальність», «мова – історія». ЛТ вписується у художнє мовлення авторського твору. На думку відомого текстознавця Ю. Лотмана, «чим індивідуальніше художня мова, тим більше місце посідає авторська рефлексія, спрямована на мову і включена в її ж структуру. Текст свідомо перетворюється в урок мови» (12, 87). Ця теза фокусує і підтверджує ідеї нашого спостереження. Маємо своєрідний метамовний літературно-лінгвістичний парадокс – мова твору про мову.

1. Барт Р. Від твору до тексту. – Слово. Знак. Дискурс. Антологія літературно критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів, 2002.
2. Бахтін М. Проблема тексту в лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках. Досвід філософського аналізу – Слово. Знак. Дискурс. Антологія літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів, 2002.
3. Мех Н. Текст як вища форма вияву комунікативної сутності мови // Лінгвістика: об'єкт – стилістика – оцінка. – К., 2007.
4. Манн Т. История «Доктора Фауста». Роман одного романа: Собрание соч.: В 10 т. – М., 1996. – Т. 9.
5. Орест (Зеров) М. Українське слово. Хрестоматія української літератури та критики ХХ ст. – Кн. 2. – К., 1994.
6. Коцюбинський М. Під мінаретами. – Твори в 3 т. – К., 1979. – Т. 2.
7. Багряний І. Рідна мова – Українське слово: Хрестоматія української літератури та критики ХХ ст. – К., 1994. – Кн. 2.
8. Олесь О. Все навколо зеленіє. – К., 1990.
9. Франко І. Місія – Дерево пам'яті. – Вип. 3. – К., 1996.
10. Грінченко Б. Дзвоник-Дніпрова хвиля / За ред. проф. П. Кононенка. – К., 1991.
11. Грушевський М. Про українську мову і українську школу (1912 р.) // Історія української культури. – К., 2000.
12. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. – М., 1996.